

2. 5. Radikalni feminizam

Adriana Zaharijević

Radikalni feminizam (lat. *radix*, 'koren') feministički je teorijski okvir u kojem središnju poziciju zauzima tumačenje patrijarhata kao sistema koji neravnopravno distribuira moć na polnoj osnovi. Reč je o proizvodu i najvernijem izrazu Pokreta za oslobođenje žena (*Women's Liberation Movement*) u Sjedinjenim Američkim Državama 60-ih i ranih 70-ih godina 20. veka, i jednom od najživljih i najinventivnijih oblika snaženja žena u istoriji feminističkih pokreta. Ključne predstavnice ove struje su Šulamit Fajerston (Shulamith Firestone), Kejt Milet (Kate Millett), Meri Dejli (Mary Daly), Adrijen Rič (Adrienne Rich) i Andrea Dvorkin (Andrea Dworkin).¹

Šta bi se, međutim, tačno podrazumevalo pod radikalno-feminističkom pozicijom? 'Radikalni feminizam' je, bez sumnje, najspornija sintagma, kako izvan, tako i unutar samog feminizma: ne treba posebno naglašavati da se u imaginarijumu 'običnog' čoveka, neupoznatog sa feminizmom, svi feminizmi svode na 'radikalni' feminizam koji se predstavlja kao puki spoj mizandričnih i separatističkih zahteva. Međutim, ni feminističke teoretičarke nisu jednoglasne oko preciznog sadržaja ovog pojma, niti oko toga na koji se vremenski period on tačno odnosi. Primera radi, Sandra Li Bartki (Sandra Lee Bartky) oseća potrebu da atribut *radikalno* stavi pod znake navoda (u tekstu napisanom 1975. godine!), Alison Džagar (Alison Jaggar) ga u svom seminalnom tekstu, koji uvodi tipologiju feminističkih okvira gotovo sasvim izjednačuje s pozicijom Šulamit Fajerston (1977), a Elen Vilis (Ellen Willis) izvodi oštru razliku između radikalnog feminizma i nečeg što se na njega naslanja u drugoj polovini 70-ih godina pod imenom kulturni feminizam (*cultural feminism*), izričito upućujući na to da ih ne treba poistovećivati (Willis 1984: 91).

¹ Tekst *Radikalni feminizam* realizovan je u okviru projekta *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji* (47021) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije u okviru programa Integrisanih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011-2014. godine.

Neretko se teze razvijane u ovoj feminističkoj 'struji' ili 'filozofiji' identifikuju s drugim talasom feminizma uopšte, najpre zato što su aktivnosti radikalnih feministkinja i ideje za koje su se zalagale relativno lako i rapidno prodirale u javnu svest. Radikalni feminizam se, međutim, razvijao naporedo s liberalnim i marksističkim (i/ili socijalističkim) feminizmom, nastajući u izvesnom otklonu od ta dva teorijska okvira.

Istorijski posmatrano, radikalni feminizam predstavlja neposrednu reakciju na ambivalentan položaj žena u levičarskom, studentskom i antiratnom pokretu 60-ih godina 20. veka. Nezadovoljne time što je obećani novi poredak, u najboljem slučaju, zanemarivao, u najgorem, proterivao žene iz sfera moći i delovanja, izvestan broj žena napušta radikalnu levicu i počinje da formira koncepciju polne politike (*sexual politics*). No, dug radikalnog feminizma prema radikalnoj levisi ne treba umanjivati: naime, iako je – suprotno staroj levisi koja je bar nominalno prepoznavala neravnopravnost žena – nova levica ostajala indiferentna prema tom pitanju, ona će razviti obuhvatniju ideju političkog, što radikalnim feministkinjama omogućuje da s lakoćom artikulišu nalog Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) *lično je političko*, ključnu formulu drugog talasa feminizma.

Prema tome, iako bar u početku zadržava strogo levičarski pojmovni aparat (Šulamit Fajerston, recimo, o ženama govori kao o klasi [*sex class*]), radikalni feminizam napušta osnovnu tezu marksističkog feminizma po kojoj su klasne razlike temeljne razlike u društvu. Levičarski radikalizam, međutim, opstaje u formi vere da samo 'revolucija' može svrgnuti tlačiteljski sistem, čime se radikalne feministkinje distanciraju od liberalnih feministkinja okupljenih oko Beti Fridan (Betty Friedan) i NOW, koje se zalažu za postepene reforme postojećeg pravnog sistema, tradicija i društvenih običaja.

Da bi se poredak zaista izmenio, smatraju feministkinje radikalne struje, neophodne su 'korenite' promene. Nemoguće je postupno menjati poredak koji 'sistematično' i u 'svim' ravnima – društvenim, ekonomskim, strogo političkim, kulturnim – uspostavlja i održava temeljnu hijerarhiju, hijerarhiju među polovima. U osnovi svih neravnopravnosti, prema radikalnim feministkinjama, nisu klasne (ili rasne) razlike već razlike među ženama i muškarcima, a sistem koji biološke razlike pretvara u vrednosne i omogućuje da se one nesmetano obnavljaju jeste 'patrijarhat'. Patrijarhalni sistem je supstrat, uzrok ili 'koren' svih drugih oblika diskriminacije, i samo njegovim svrgavanjem postaje moguće razvijati društvo koje nije ustrojeno hijerarhijski.

Definicije patrijarhata su brojne. Adrijen Rič ga određuje kao sistem u kojem muškarci imaju moć da negiraju žensku seksualnost ili da nameću njene poželjne okvire; da upravljaju ženskim radom i njegovim proizvodima; da kontrolišu žensko potomstvo; da fizički ograničavaju žene i sprečavaju njihovo kretanje; da ih koriste kao objekte u muškim transakcijama;

da staju na put njihovoj kreativosti i da im uskraćuju pristup društvenom znanju i kulturnim dostignućima (Rich 2002: 36–39). *Seksizam*, termin koji je u bliskoj i suštinskoj vezi s određenjem patrijarhata i koji radikalno-feministička teorija prvi put imenuje, najjasnije objašnjava Elen Vilis u Predgovoru knjizi *Smeti biti loš(a)* (*Daring to Be Bad*) (Echols 1989: x): „Seksizam... nije ni prirodan izraz polnih razlika ni skup loših stavova ili zastarelih navika, nego društveni sistem – ukorenjen u pravu, tradiciji, ekonomiji, obrazovanju, organizovanoj religiji, nauci, jeziku, masovnim medijima, seksualnom moralu, podizanju dece, podeli rada u domaćinstvu i u svakodnevnoj društvenoj interakciji – čija je namera da muškarcima obezbedi moć nad ženama. Seksističko društvo nametnulo je ženama propisano ponašanje širokim rasponom kazni u koje spadaju društvena osuda, podsmeš, ostrakizam, seksualno odbacivanje i uznemiravanje, uskraćivanje kontrole rađanja i abortusa, uskraćivanje ekonomskih sredstava, i muško nasilje koje država odobrava”.

Odbacujući mogućnost postepenih promena ili unutrašnjih preobražaja patrijarhalnih okvira, radikalne feministkinje insistiraju na tome da žene ne treba da budu slobodne da same odlučuju o ulogama koje će prihvatiti u postojećem društvu, već da je nužno uspostaviti društvo koje poništava sistem (rodnih) uloga. Sasvim u duhu ranog radikalnog feminizma, Gerda Lerner tvrdi: „Iako poboljšavaju stanje u kojem se žene nalaze i premda su svakako od suštinskog značaja za proces njihove emancipacije, reforme i promene zakona u osnovi neće izmeniti patrijarhat. Te reforme moraju da se integrišu u veliku kulturnu revoluciju da bi se patrijarhat transformisao i ukinuo” (Lerner 1986: 217).

Kako su se snažne liberalne feminističke grupe u SAD tokom 60-ih godina usredsredile na reforme zakona, radikalne feministkinje su nastojale da artikulišu neposredna iskustva i znanja koja su ih ‘kao žene’ činila manje vrednima u postojećem društvenom sistemu. Budući da je pravo na javnu sferu, pravo glasa – zajednički imenilac prvog talasa feminizma – osvojeno, interesovanja nove generacije feministkinja su konvergirala oko ‘ličnih/private’ pitanja: seksualnosti, rađanja i menstruacije, razvoda i samostalnog podizanja dece, partnerskog nasilja i nasilja u porodici, trudnoće u adolescenciji, seksualnog obrazovanja, silovanja i pornografije, i reproduktivnih tehnologija. Ključno mesto te ‘lične politike’ postaje pravo na abortus kao simbol borbe koja se ne zadovoljava formalnom ravnopravnošću nego insistira na temeljnom pravu svake žene na samoodređenje.

Diseminacija ideje o ‘ličnoj politici’ podrazumevala je spajanje različitih aktivnosti (praćeno nastankom brojnih nestrukturiranih ženskih grupa, poput *New York Radical Women*, *Redstockings*, *The Feminists*), grupa za podizanje svesti (*consciousness-raising groups*) i teorijskog promišljanja. Već pomenuta maksima *lično je političko*, koja u izvesnom smislu objedinjuje sve navedene aktivnosti, svoj izraz i praktičnu primenu našla je upravo u

okolnostima koje su nudile grupe za podizanje svesti. Kerol Heniš (Carol Hanisch), organizatorica čuvenog bojkota Mis Amerike zaslužna za popularizovanje ove maksime, u pamfletu *Personal is Political* piše: „Jedna od prvih stvari koju otkrivamo u ovim grupama jeste da su lični problemi politički problemi” (Hanisch 1969: 4). Ta svest o zajedničkom/istom iskustvu omogućila je formiranje ideje o (a) globalnosti/univerzalnosti problema i (b) snazi zajedničkog delovanja koja bi mogla biti u stanju da sprovede korenite promene. Obe ove ideje sadržane su u naslovima antologija koje je priredila Robin Morgan – Sestrinstvo je moćno (*Sisterhood is Powerful*, 1970) i Sestrinstvo je globalno (*Sisterhood is Global*, 1984).

Prema tome, izraz *radikalno* u radikalnom feminizmu treba razumeti dvojako. Ketii Saračajld (Kathie Sarachild) (1968) pruža primer za jednu od tih upotreba: „Nas je zanimalo da dođemo do korena problema u društvu. Moglo bi se reći da smo korov želele da iščupamo iz korena, a ne samo da skupimo lišće s vrha da bi stvari nakratko izgledale dobro. Pokret za oslobođenje žena su počele žene koje su sebe u tom smislu nazivale radikalnima” (Sarachild 1978: 144). Međutim, pored toga što se tražio koren problema, i rešenja koja su nuđena – od pukog okupljanja žena u grupe do zahteva za ukidanjem institucije biološkog materinstva – bila su korenita. Radikalno mišljenje povlačilo je za sobom radikalno delovanje, a u osnovi oba bio je proces uspostavljanja specifično feminističke svesti.

Šulamit Fajerston je svojom knjigom *Dijalektika pola* (*Dialectics of Sex: The Case for Feminist Revolution*, 1970) postavila kamen temeljac ne samo radikalne već i feminističke teorije uopšte uz ev. Odričući se marksizma, ona tvrdi da je biološka podela među polovima u svrhu reprodukcije temeljnija od klasne podele: „Za razliku od ekonomske klase, polna klasa je ponikla direktno iz biološke stvarnosti: muškarci i žene su stvoreni različiti i nisu jednako privilegovani.” Razlike među polovima kao takve ne bi morale da budu uzrok de/privilegovanosti, ali reproduktivne funkcije koje su u srži razlikovanja i koje proizvode ‘biološku porodicu’, jesu. Prema Fajerston, osnovna jedinica reprodukcije, ključna institucija koja omogućava i održava moć muškaraca nad ženama (i decom), „postojala je svuda od početka vremena” (Firestone 1997: 23). Feministička svest otkriva da ‘prirodno’, međutim, nije nužno ‘ljudska’ vrednost, te da je „ljudskost počela da nadrašta prirodu,” usled čega „više ne možemo opravdati održanje diskriminatornog polno-klasnog sistema samo zato što se zasniva na Prirodi” (Ibid: 24). Predlozi koje Fajerston daje kako bi se ukinula temeljna prirodna nejednakost, institucionalizovana u korist muškaraca, zahtevaju promenu sistema zasnovanog na biologiji. Tzv. strukturni imperativi koje izlaže u poslednjem poglavlju *Dijalektike pola*, u jednom alternativnom sistemu morali bi da dovedu do oslobađanja žena od njihove reproduktivne biološke strukture (u čemu se snažno oslanjala na tehnologije budućnosti), društvene podele odgovornosti oko staranja nad decom, punog samoodređenja, uključujući i

ekonomsku nezavisnost (žena i dece), potpune integracije žena i dece u sve aspekte šireg društvenog života i, konačno, do realizacije seksualnih sloboda žena (i dece). Ovaj rani, u bitnom smislu revolucionaran tekst, za feminističku teoriju možda nema onaj značaj koji pripada *Drugom polu* ili *Polnoj politici*, ali je on postavio ključna pitanja na koje je bilo neophodno pružiti čvršće, održivije odgovore, pomogavši takođe u 'opismenjavanju' prakse prvih radikalnih feministkinja.

Tvrđnju Šulamit Fajerston da je 'polno-klasni sistem' model za sve druge oblike eksploatacije dalje su posebno razrađivale Ti-Grejs Etkinson (Ti-Grace Atkinson) i Robin Morgan. Ti-Grejs Etkinson zadržava terminologiju klase kojom objašnjava oštro podvajanje i sukob među polovima. Radikalna feministička analiza, tvrdi ona, polazi od toga da su „žene klasa, da je ta klasa po prirodi politička i da je ta politička klasa potlačena... Ako su žene politička klasa i ako su potlačene, mora biti da neka druga politička klasa tlači žene... [i to je] klasa muškaraca” (Atkinson 1974: 41). Da je „tlačenje žena... početak klasnog sistema i da su žene prva eksploatisana grupa” (30), teza je i Robin Morgan, prema kojoj su žene najstarija potlačena grupa na licu zemlje: radikalna analiza koja proističe iz revolucionarnog feminizma pokazuje da su „kapitalizam, imperijalizam i rasizam *simptomi* muške prevlasti – seksizma” (Morgan 1970: 20, xiv)

Svoju čuvenu knjigu *Polna politika* (*Sexual Politics*) Kejt Milet objavljuje 1970. godine, čime utemeljuje interdisciplinarni karakter feminističke teorije; pokazuje da je patrijarhat svuda – čak i u slavnim književnim tekstovima neprikosnovenih književnih autoriteta; i radikalnom feminizmu ustupa termin *polne politike* koji postaje njegovo ključno pojmovno oruđe što uspešno istiskuje marksističku terminologiju. 'Glavna teoretičarka' ženskog pokreta, kako je već po objavljivanju knjige naziva *The New York Times* (Schnier 1994: 229), odista je ustanovila pojmovni aparat koji je i danas nezaobilazan u svakom tumačenju feminizma. Ona je, naime, 'političko' definisala kao nešto što se ne odnosi samo na „relativno uzak i ekskluzivan svet političkih sastanaka, predsedavanja i partijskih delatnosti. Terminom *politika* označićemo one odnose, čija se struktura zasniva na moći, i takva uređenja u kojima je jedna grupa osoba kontrolisana od... druge grupe” (Millet 1981: 169). Njena 'skica za jednu teoriju patrijarhata', po vlastitim rečima pionirska, nastoji da pokaže političke implikacije polnosti. Polna politika se ne ograničava na biologiju, naprotiv; ona svoju snagu i moć opstanka crpi iz kulturnog ili društvenog skupa pretpostavki koje se nalažu svakom pojedinačnom muškarcu i ženi, koje oni pak sopstvenim ponašanjem – pristajanjem na njih – održavaju. 'Politički' sistem u kojem se taj (doslovno svakodnevni) pristanak odigrava i koji sistemu omogućuje da se nesmetano reprodukuje, Milet naziva patrijarhatom. Tako 'problem koji nema ime', kako ga je odredila Beti Fridan, konačno postaje imenovan. A insistirajući na tome da je 'socijalizacija' proces usvajanja osnovnih patrijarhalnih normi, Kejt Milet

nedvosmisleno uvodi temeljnu razliku koja obeležava teorijsko promišljanje drugog talasa: razliku između *pola* (*sex*) i *roda* (*gender*).

I Ti-Grejs Etkinson i Kejt Milet veruju da feminizam treba da omogućiti bespolno/androgino društvo, društvo u kojem nijedan pol/rod neće dominirati nad drugim. Meri Dejli, feministička teološkinja i filozofkinja, otišla je jedan korak dalje. Iako u tekstu *S one strane Boga oca* (*Beyond God the Father: Towards a Philosophy of Women's Liberation*) još uvek povezuje 'ljudskost', čije je dostizanje vrhovni cilj feminističkog delovanja, i Boga (ženska revolucija je „ontološka, duhovna revolucija, koja upućuje na nešto što nadilazi idolatriju seksističkog društva... Postajanje ženama implicira univerzalno ljudsko postajanje. Ono se na svaki način odnosi na traganje za univerzalnim značenjem i stvarnošću koju bi neki nazvali Bogom" [Daly 1973: 6]), Dejli će u svojim kasnijim radovima vrhovnu stvarnost nazvati *metabićem*, Glagolom (*the Verb 'Be-ing'*), dakle, bićem koje se opire svim rodnim oznakama (Hoagland i Frye 2000). Androginija nije moguća, zato što se oslanja na koncepte 'ženskosti' i 'muškosti' koji su proizvod patrijarhata (Tong 2009: 59). Neophodno je i transformisati koncept Boga, jer dokle god se „Bog zamišlja u muškom obliku, muškarac će biti Bog" (Daly 1973: 9).

U svojoj drugoj čuvenoj knjizi *Gin/ekologija* (*Gyn/Ecology*, 1978), Dejli upućuje na najistaknutiju dimenziju poznijeg radikalnog feminizma – nasilje nad ženama. Budući da upravlja svim institucijama, a religija, medicina i nauka su za nju ovde od presudnog značaja, i da se tokom čitave istorije i u svim kulturama oslanjao na seksualno nasilje, žene se patrijarhatu mogu odupreti samo zajednički, obrtanjem muških mitova i odricanjem od muškog jezika i verovanja.

Jezikom se, doduše, na nešto drugačiji način, bavila i Adrijen Rič. Pre no što je osvestila svoju feminističku poziciju, Rič je već bila čuvena pesnikinja koja je poeziju koristila kao oruđe za oblikovanje sopstvenog ženskog identiteta. Njen prvi prozno-teorijski tekst *Rođeni od žene: majčinstvo kao iskustvo i institucija* (*Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*, 1976), napisan u trenutku kada je Rič već bila priznata feministička pesnikinja, predstavlja jedan od pionirskih pokušaja da se materinstvo sagleda iz feminističke pespektive s nedvosmislenim naglaskom na pravu žena na samoodređenje i izbor. Materinstvo od tada postaje feministička tema *par excellence*. Pored toga, Adrijen Rič je feminističkoj teoriji ostavila u zalog nekoliko izrazito značajnih pojmova koje je izgradila na temelju svoje radikalno-feminističke pozicije. U kontekstu solidarnosti među ženama i značaju koji se mora pridati različitim iskustvima žena da bi ženski pokret ostao jedinstven u svojim razlikama, ideja 'politike lokacije' ima istaknuto mesto (Rich 1986). Pojmovi prinudne heteroseksualnosti (*compulsory heterosexuality*), ženskih spona (*female bonding*) i lezbejskog kontinuuma (*lesbian continuum*), koje Rič razvija u tekstu *Prinudna heteroseksualnost i lezbejska egzistencija* (*Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence*)

predstavljaju kulminaciju izvesnih zaključaka radikalnog feminizma, ali i plodno tle spora koje će omogućiti postavljanje nebrojenih pitanja koja će feminizam održati vitalnim u *backlash*² klimi 80-ih godina 20. veka.

Problem nasilja je jedna od ključnih tema koju je radikalni feminizam svojom 'ličnom politikom' izveo iz privatnosti u javnu sferu. Motiv da se problem zahvati u korenu mnoge je feministkinje nagnao da preispituju uzroke koji samoodređenju žena staju na put. Materinstvo, odnosno biološka predodređenost ženskog tela i društvena očekivanja njegove reproduktivnosti u heteroseksualnim okvirima, svakako su se smatrali temeljem patrijarhata; međutim, patrijarhat se, prema mnogim radikalnim feministkinjama, ne ograničava samo na ovaj vid simboličko-materijalne prinude. Feministkinje poput Suzan Braunmiller (Susan Brownmiller), Andree Dvorkin i Ketrin Makinon (Catharine MacKinnon), svojim radovima o silovanju i pornografiji veoma su doprinele definisanju dimenzija problema nasilja u životima žena.

U knjizi *Protiv naše volje: muškarci, žene i silovanje* (*Against Our Will: Men, Women and Rape*, 1975) Suzan Braunmiller (Susan Brownmiller) podrobno i prvi put u feminističkom ključu obradila je temu silovanja, iznoseći na videlo neraskidivu vezu seksa/polnosti i moći. Silovanje je zločin koji dodiruje sve žene – i jedini zločin koji mogu izvesti 'samo' muškarci – pošto predstavlja neizrečenu pretnju svakoj ženi samo zato što je žena. Braunmiller tvrdi da silovanje „nije ni manje ni više do svestan proces zastrašivanja kojim 'svi muškarci' drže 'sve žene' u stanju straha" (Schnier 1994: 272). Ovaj tekst je, takođe, zaslužan za osporavanje jedne od najčešćih predrasuda koje se dovode u vezu sa silovanjem: da je žena 'zaslužila' da bude silovana, odnosno, da je sama izazvala nasilje nad sobom. Braunmiller utoliko silovanje i način na koji se o njemu misli i (ne) govori definiše kao kamen temeljac patrijarhalne moći.

Andrea Dvorkin nastavlja na tom tragu, usredsredivši se posebno na pornografiju u duhu krilatice Robin Morgan prema kojoj je *pornografija teorija a silovanje praksa*. U svojoj kontroverznoj knjizi *Pornografija* (*Pornography*, 1981) Dvorkin razvija tezu koja ju je zaokupljala i u ranijim tekstovima: u svetu koji ontološki pristupa određenju žene kao negativa/negacije muškarca, pornografija predstavlja najjasniji izraz tog patološkog negiranja žena (1975). Ona je neophodnost u sistemu koji podržava i podupire iskazivanje moći muškaraca, i Andrea Dvorkin stoga tvrdi da se „muška moć degradiranjem žena prvenstveno tiče sebe same, sopstvenog perpetuiranja, širenja, jačanja i uzdizanja... Muška moć je *raison d'être* pornografije; degradacija žene je sredstvo kojim se ta moć dostiže" (Dworkin 1994: 423). Budući da nastaje na arhetipskim, patrijarhalnim stereotipima koje sopstvenom egzistencijom održava, pornografija pruža model za podobno i poželjno ponašanje 'svih' muškaraca prema 'svim' ženama. Kao takva, ona je ključno sredstvo kojim, tvrdi Dvorkin, muškarci održavaju moć nad ženama.

2 Jaka reakcija, povratni udarac patrijarhata

Navedene, i druge teme kojima su se bavile radikalne feministkinje, podstakle su razvoj feminističke teorije, pre svega, u institucionalizovanom okviru univerzitetskih programa ženskih studija, ali i u drugim, manje formalnim kontekstima. Silina argumentacije i teško, ponekad čak i neizvodivo, razdvajanje ličnog i političkog, tako osobeno 70-im godinama 20. veka, vodilo je daljem usložnjavanju pitanja i nastojanju da se ozbiljnije promisle istorijske okolnosti i različitost materijalnih i simboličkih okvira u kojem se odigravaju 'lične politike' žena širom sveta.

Bitno je istaći da radikalni feminizam nije monolitan. Rozmari Tong (Rosemarie Tong 2009) smatra da radikalni feminizam treba podeliti na bar dve struje, tzv. slobodarski (*libertarian*) i kulturni (*cultural*). Prvoj struji, prema njenom tumačenju, pripadaju autorke kao što su Kejt Milet i Šulamit Fajerston, koje promovišu androginiju kao rešenje izlaska iz patrijarhata. U tom smislu, oslobođene osobe su one koje sebe mogu da konstruišu usvajanjem i tzv. ženskih i tzv. muških karakteristika, odnosno stereotipa. Druga struja kojoj, prema Tong, pripadaju Merilin Frenč (Marylin French) i Meri Dejli, promoviše superiornost tradicionalnih 'ženskih' odlika (npr. kooperativni pristup, težnja da se drugima čini i da se stvaraju jake zajednice, emotivna pismenost, imanentnost, proces, mirovna orijentacija, usredsređenost na život itd.). Ove autorke rešenje izlaska iz patrijarhata vide u svesnom ojačavanju 'ženskih karakteristika', i kod samih žena individualno i u društvu uopšte. U skladu s tako različitim predloženim rešenjima, usmerenim ka stvaranju društva rodne ravnopravnosti, razlikuju se i praktične strategije promene koje ova dva pravca predlažu.

Iz okvira radikalnog feminizma kasnije izrastaju najmanje dve struje, koje prema nekim teoretičarkama predstavljaju i sasvim nove orijentacije u okviru feminizma: lezbejsko-separatistički i pacifističko-antimilitaristički feminizam. Jedan deo tzv. spiritualističkog ili duhovnog feminizma takođe puno duguje radikalnom feminizmu. *Lezbejski feminizam*³ je najradikalniji, a stoga možda i najkonsekventniji oblik radikalnog feminizma. Počiva na idejama da su seksizam i heteroseksizam beznadežno udvojeni i ispreplitan – svaki oblik zločina, nejednakosti i nesreće vodi poreklo od muškog namećanja moći ženama, a jedini način da se ta moć održi jeste institucija heteroseksualnosti. Patrijarhalna društva čine sve da žene stupe u heteroseksualne odnose, stigmatizujući, obezvređujući i sankcionišući sve alternative toj praksi. Čim stupe u takve odnose, žene potpadaju pod kontrolu muškaraca koji ih primoravaju na primerno ponašanje pretnjama ili seksualnim ili fizičkim zlostavljanjem, ekonomskim sankcijama, nasiljem nad decom itd. Postigavši pokornost žena, posredstvom prinudne heteroseksualnosti, patrijarhat čini sve da bi se korist muškaraca (bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju) uvećala i umnožavala. A kako je muška dominacija ključni

3 Napomena ur.: Opis lezbejskog i pacifističko-antimilitarističkog feminizma preuzet iz Zaharijević (2008: 418 i 420).

mehanizam za održanje patrijarhata, proizlazi da nije moguće istovremeno biti žena heteroseksualne orijentacije i feministkinja. Zbog toga se lezbejske feministkinje zalažu za duhovno i moralno separatisanje od patrijarhalnih i generalno muških vrednosti.

Pacifističko antimilitaristički feminizam polazi od pretpostavke da je patrijarhat idejni tvorac rata i da se njime služi da bi očuvao vlastiti poredak. Rodna analiza rata pokušava da pokaže da su ratovi realnost i zbog toga što su žene isključene iz sfere javnosti i odlučivanja. Tri su načela koja u izvesnom smislu povezuju feminističke mirovne napore u poslednjih stotinu godina: budući da je svaki rat nepravedan, ratu se u načelu treba protiviti (drugim rečima, nema opravdanog rata, bilo da ga vode 'naši' ili 'njihovi'); postoji politička ili građanska odgovornost za ono što država ili nacija čini u moje ime, i, najzad, ženski naponi su suštinski internacionalni, jer je ženska solidarnost iznad svih granica i podela, iz čega proizlazi i solidarnost sa svim ugnjetanim (na rasnoj, klasnoj, etničkoj i seksualnoj osnovi). Dok pacifistička struja često ima poverenje u institucionalne mirovne dogovore i pregovore, antimilitaristička struja insistira na tome da je vojska glavni oslonac militarizma i nasilja, da nijedna vojska ne čuva mir, i stoga promovise građansku neposlušnost državi, vojsci, naciji.

Spiritualistički ili duhovni feminizam se odnosi na tumačenja tekstova velikih monoteističkih religija (feministička teologija), ali i na ponovna otkrivanja i interpretacije kultova u kojima je nekad dominiralo žensko božanstvo. Dok prvi pristup preispitivanja i reformisanja monoteističkih religija više duguje liberalnoj feminističkoj struji, interpretacije mitološkog, arhetipskog i kultnog, usmerene ka povratku Boginje, prevashodno su pod uticajem zahteva radikalnog feminizma za stvaranjem alternativnih društvenih institucija (uključujući i verske institucije). Autorke kao što su Starhok (Starhawk), Šarlin Spretnak (Charlene Spretnak), Zed Budapest (Z Budapest), Kerol Krajst (Carol Christ), Klarisa Pinkola Estes (Clarissa Pinkola Estes), Barbara Voker (Barbara Walker), Rijana Ajzler (Riane Eisler), Marija Gimbutas i druge, u tom smislu razvijaju teoriju i praksu alternativne duhovnosti koju prožima ženski princip.

Iako danas nalazi mesto u svakom pokušaju kategorizovanja feminističkih pravaca, radikalni feminizam se donekle opire smeštanju u određen istorijski/teorijski kontekst. U knjizi *Radical Feminism Today*, napisanoj 2001. godine, Deniz Tompson (Denise Thompson) tvrdi da „radikalni feminizam nije jedan oblik feminizma među ostalima, već da je to naprosto 'nepreinačeni' feminizam” (2001: 1). Bilo da se s ovim i sličnim zaključcima slažemo, bilo da ih osporavamo na osnovu razrađenih formi feminističke teorije, koja je nastala kao reakcija na feminističku politiku identiteta, jedno je izvesno. Premda su određene teme radikalnog feminizma, način i ton pisanja i obraćanja, razumevanje problema, pojmovni aparat koji je on izumeo ili prilagodio sopstvenim potrebama, postali zastareli i istrošeni, u

feminističkoj praksi, posebno u načinu *grassroots* organizovanja i radu sa ženama koje su preživele neki oblik nasilja, radikalni feminizam opstaje i danas. Njegov uticaj vidljiv je i u svim savremenim feminističkim orijentacijama i inicijativama koje za cilj imaju stvaranje radikalnih i kvalitativno drugačijih alternativa u odnosu na postojeći patrijarhalni poredak.

Bibliografija i proširena literatura

Na srpskom i srodnim jezicima

- Brownmiller, Susan (1995). *Protiv naše volje: muškarci, žene i silovanje*. Zagreb: Zagorka.
- Millet, Kate (1981). Teorija politike polova. *Marksizam u svetu*. Beograd. 8–9.
- Rich, Adrienne (2002). *Prisilna heteroseksualnost i lezbijska egzistencija*. Zagreb: Kontra.
- Zaharijević, Adriana (ur.) (2008). *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene 21 veka?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung – Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu. [http://www.boell.rs/downloads/Feminizam_2_Gesamt_v3.pdf]

Na ostalim jezicima

- Andermahr Sonya, Terry Lovell i Carol Wolkowitz (eds.) (2000). *A Glossary of Feminist Theory*. London: Arnold.
- Atkinson, Ti-Grace (1974). *Amazon Odyssey*. New York: Links Books.
- Bartky, Sandra Lee (1977). Toward a Phenomenology of Feminist Consciousness. In: M. Vetterling-Braggin, F. Elliston and J. English (eds.), *Feminism and Philosophy*. New Jersey: Totowa, Rowman and Allanheld/ Littlefield Adams.
- Blau DuPlessis, Alison Rachel and Snitow, Ann (1998). *The Feminist Memoir Project. Voices from Women's Liberation*. New York: Three Rivers Press.
- Brownmiller, Susan (1975). *Against Our Will: Men, Women, and Rape*. New York: Simon and Schuster.
- Daly, Mary (1973). *Beyond God the Father*. Boston: Beacon Press.
- Daly, Mary (1978). *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*. Boston: Beacon Press.
- Dworkin, Andrea (1974). *Woman Hating. A Radical Look at Sexuality*. New York: Dutton.

- Dworkin, Andrea (1975). *Our Blood: Prophecies and Discourses on Sexual Politics*. [<http://www.nostatusquo.com/ACLU/dworkin/OurBloodIII.html>]
- Dworkin, Andrea (1981). *Pornography. Men Possessing Women*. London: Women's Press Ltd.
- Dworkin, Andrea (1994). Pornography. In: M. Schneir (ed.), *Feminism in Our Time: The Essential Writings, World War II to Present* (419-427). *Feminism in Our Time: The Essential Writings, World War II to Present*. New York: Vintage Books.
- Echols, Alice (1989). *Daring to be Bad: Radical Feminism in America 1967-1975*. Minneapolis: University Of Minnesota Press.
- Firestone, Shulamith (1970). *Dialectics of Sex: The Case for Feminist Revolution*. New York: William Morrow.
- Firestone, Shulamith (1997). The Dialectic of Sex. In: L. Nicholson (ed.), *The Second Wave*. New York: Routledge.
- Hanisch, Carol (1969). *Personal is Political*. [<http://www.carolhanisch.org/CHwritings/PersonalisPol.pdf>]
- Hoagland Sarah Lucia i Marilyn Frye (eds.) (2000). *Feminist Interpretations of Mary Daly*. Pennsylvania: The Penn State University Press.
- Jaggar Alison (1977). Political Philosophies of Women's Liberation. In: M. Vetterling-Braggin, F. Elliston and J. English (eds.), *Feminism and Philosophy* (5-21). New Jersey: Totowa, Rowman and Allanheld.
- Jaggar, Alison (1983). *Feminist Politics and Human Nature*. New Jersey. Totowa, Rowman and Allanheld/ Brighton: The Harvester Press Limited.
- Koedt, Anne (1970). *The Myth of Vaginal Orgasm*. [<http://www.uic.edu/orgs/cwluherstory/CWLUArchive/vaginalmyth.html>]
- Lerner, Gerda (1986). *The Creation of Patriarchy*. Oxford: Oxford University Press.
- Millett, Kate (1970). *Sexual Politics*. New York: Doubleday.
- Morgan, Robin (ed.) (1970). *Sisterhood is Powerful: An Anthology of Writings from the Women's Liberation Movement*. New York: Vintage Books.
- Morgan, Robin (ed.) (1984). *Sisterhood Is Global: The International Women's Movement Anthology*. New York: Anchor/ Doubleday.
- Rich, Adrienne (1976). *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. New York/ London: W. W. Norton and Company.
- Rich, Adrienne (1979). *On Lies, Secrets, and Silence: Selected Prose 1966-1978*. New York/ London: W. W. Norton and Company.
- Rich, Adrienne (1986). Notes toward a Politics of Location. *Blood, Bread and Poetry* (210-231). London: Virago Press.
- Sarachild, Kathie (1978). Consciousness-Raising: A Radical Weapon. In:

- Redstockings Inc. (eds.), *Feminist Revolution* (144-150). New York: Random House.
- Schnier, Miriam (ed.) (1994). *Feminism in Our Time*. New York: Vintage Books.
- Thompson, Denise (2001). *Radical Feminism Today*. London: SAGE Publication.
- Tong, Rosemarie (2009). *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Boulder: Westview Press.
- Vetterling-Bragging, Mary, Elliston, Fredrick A. and English, Jane (eds.) (1977) *Feminism and Philosophy*. New Jersey: Totowa, Rowman and Allanheld.
- Willis, Ellen (1984). Radical Feminism and Feminist Radicalism. *Social Text*. 9/10: 91-118.

Sažetak: Radikalni feminizam

Gde i kada	SAD 60-e i 70-e
Najuticajnije autorke	Šulamit Fajerston, Kejt Milet, Meri Dejli, Adrijen Rič, Andrea Dvorkin
Društveni i teorijski kontekst	Radikalna levica zapadnog društva 60-ih Reakcija na ambivalentan položaj žena u levičarskom, studentskom i antiratnom pokretu 60-ih
Definisanje problema	Patrijarhalna paradigma pretvara biološke polne razlike u društvene i vrednosne Polne razlike – osnov svih ostalih razlika u društvu; patrijarhat – koren svih drugih oblika diskriminacije Postojanje patrijarhata, društvenog sistema koje neravnopravno distribuiraju moć na polnoj i rodnoj osnovi
Uzrok	Javljanje i postojanje patrijarhata, društvenog sistema koji privileguje muškarce i strukturira društvo tako da se favorizuje muški rod i muškost u takmičenju za moć, prestiž i finansijsku dobit Patrijarhat se održava putem direktnog i strukturnog nasilja
Rešenje	Radikalna, korenita, sistematična i strukturna promena rodničkih odnosa moći Pored pravne jednakosti za punu ravnopravnost potrebne promene i u ostalim sferama društva: ekonomskoj, političkoj, kulturološkoj, mitološkoj, arhetipskoj Postojanje reproduktivne i seksualne slobode Lezbejski separatizam ili bespolno androgino društvo Slavljenje ženske različitosti i dovođenje u pitanje muškocentričnog sveta i razmišljanja Transformacija od elitističkog, kapitalističkog, kompetitivnog, individualističkog društvenog sistema u egalitaran, socijalistički, kooperativan, komunalni, 'sestrinstvo-je-moćno' sistem Poništavanje stereotipnih rodničkih uloga
Kritika	Zahtevi preveliki, neostvarivi i nerealni Esencijalizam, zanemaruje različitost u okviru i ženskog i muškog roda Neprijateljski naboj prema čitavom muškom rodu, pogotovo u okviru separatističke struje
Ključne reči	Patrijarhat, seksizam Feminizam razlike Sestrinstvo Neposredno iskustvo i znanje Podizanje svesti Polna politika (<i>sexual politics</i>) i polna klasa (<i>sex class</i>) Lično je političko

Značaj	Jedan od najživljih i najinventivnijih oblika osnaženja žena u istoriji feminističkih i ženskih pokreta Ojačavanje ženske solidarnosti Stvaranje nove ženskocentrične paradigme Odbacivanje tolerancije nasilja nad ženama u većini zapadnih društava, stvaranje centara za žene i decu žrtve nasilja Otkrivanje nasilja nad decom, incesta i pedofilije – još jedan od fenomena koji patrijarhat prikriva i direktno ili indirektno pomaže Zakonodavne promene koje se tiču nasilja u porodici Proglašavanje silovanja u ratu ratnim zločinom
--------	--

2. 6.

Marksistički i socijalistički feminizam

Andelka Milić

Marksizam, kao moderna duhovna tvorevina koja se pojavljuje u mnogobrojnim likovima i svojstvima od svog nastanka do danas, od naučne teorije, filozofije društva i čoveka, ideološko utopijske zamisli, političke misli i ideologije, angažovanog društvenog pokreta, radničko klasnog pokreta i borbe, i partijske ideologije do društvenog sistema socijalizma i komunizma, vezivao je uz sebe kroz celu svoju istoriju različite kreativne pojedince, intelektualne kružooke, umetničke ličnosti različitih orijentacija, revolucionarne, radikalne i opozicione grupacije, političke lidere, političke stranke i režime. U toj velikoj povorci delatnika različitih profila, jače ili slabije organizaciono utemeljenih i povezanih, različitih motiva i interesa zbog kojih su pristupali ili nastojali da razumeju marksističko polazište i gledište, pojavljuje se od početka i sa marksizmom dosta dugo deli zajedničku sudbinu jedna takođe moderna društvena ideja i pokret – feminizam. Mnogi protivnici marksizma, a posebno oni koji dolaze iz feminizma, ne bi se složili sa ovom početnom konstatacijom, ili bi rado da iz istorije feminizma izbrišu i zaborave ovu početnu 'grešnu' vezu. O ovoj vrsti sporenja sa marksizmom iz feminističkih redova, ovde neće biti reči. Ovde me, pre svega, interesuju one dugotrajne i duboke veze koje spajaju marksizam i feminizam i koje stoje u osnovi, kako nastanka feminističke ideje i pokreta tokom prvog feminističkog talasa, tako i one veze koje u toku neofeminističkog drugog talasa dovode do uspostavljanja jedne značajne grane neofeminističkog teorijskog promišljanja koji se naziva marksistički feminizam, odnosno socijalistički feminizam, u meri u kojoj svoju društvenu praksu nastoje izgraditi prema cilju izgradnje socijalističkog društvenog sistema. Odmah treba reći da linija podele između ove dve orijentacije nije baš najjasnija; mogla bi se eventualno postaviti, bar prema iskustvu evropskih neofeminističkih grupa, kao razlika u dominantnom angažmanu: više teorijskom u marksističkom, odnosno konkretno-političkom u socijalističkom feminizmu.